

МЕТОДОЛОГІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Т.Ф.Герасимчук*

ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

У статті проаналізовано нові методологічні підходи та основні сучасні теорії і концептуальні основи міжнародних відносин. Зроблена спроба синтезу методології історичної науки з підходами і методами теорії міжнародних відносин, політичної та інших суспільних наук.

Міжнародні відносини є одним із найскладніших об'єктів наукового пізнання. Із давніх-давен вони займали важливе місце в житті будь-якої держави, суспільства. Їх значення особливо зростає нині, коли всі держави вплетені в розгалужену мережу різноманітних взаємодій, що впливають на долю всього людства. Дослідження міжнародних відносин та їх історії набуває особливої ваги в умовах становлення незалежної України як самостійного суб'єкта міжнародної взаємодії. З найдавніших часів існування людства наука намагалася логічно тлумачити міжнародні відносини. Дослідники виходили з реальної потреби зрозуміти причини війни та миру, пояснити стан взаємовідносин між державами і народами. Вивчення міжнародних відносин потребує нових методологічних підходів, засобів і методів.

На дослідження цих відносин сучасною історичною наукою суттєво вплинуло те, що протягом тривалого часу суспільствознавчі науки перебували під жорстким контролем тоталітарних режимів. Наукові праці повинні були відповідати обов'язковим на той час ідейно-політичним стандартам і бути узгодженими з цілями тогочасної пропаганди. Протягом радянського періоду вітчизняна історична наука фактично розвивалася в умовах однієї методологічної парадигми. Це, поза всяким сумнівом, негативно позначилося на її розвитку і вплинуло на дослідження міжнародних відносин українськими вченими.

Геополітичні зміни у світі та на європейському континенті на рубежі 1989 – 1990-х рр. вимагають нового теоретичного осмислення, відмови від усталених стереотипів і догм, пошуку нових методів дослідження історії міжнародних

* Герасимчук Таміла Федорівна – канд. іст. наук, в. о. доцента кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету.

стосунків. У 1990-х роках вивчення цих відносин набуває актуальності у вітчизняній науці й перебуває в процесі теоретичної та концептуальної дискусії між істориками, політологами, соціологами і міжнародниками. Розпочався процес інституціоналізації теорії міжнародних відносин, політичної та соціологічної науки в Україні. А одним із важливих завдань української історичної науки стає звернення до нових методологічних підходів. Ми переживаємо той унікальний історичний період, коли усі старі уявлення повинні піддатися перегляду. Нові європейські реалії зробили можливим переосмислення всієї системи цінностей та історії міжнародних відносин. У даному контексті нова історична наука відкриває перед нами широкі горизонти і перспективи.

Метою даної статті є встановлення взаємозв'язку методології історичної науки з підходами і методами теорії міжнародних відносин, політичної та інших суспільних наук.

Справжній прорив у методології міжнародних відносин зробила сучасна західна міжнародно-політична наука. Центром у дослідженні проблем світової політики і міжнародних відносин стали Сполучені Штати Америки. Міцні традиції мають також західноєвропейські держави, насамперед Франція, Велика Британія, Німеччина. Завдяки працям Г.Моргентау, Дж.Розенау, Р.Арона, К.Дойча, Д.Зінгера, М.Жирара, Б.Жак'є, М.Каплана, А.Уолферса, С.Хоффмана, А.Камінського та багатьох інших учених у суспільних науках міцно утвердився відносно самостійний напрям, який вивчає реалії міжнародного життя. Заслужують на увагу праці польських учених таких, як Й.Кукулка, Ч.Мойсевіч, В.Малендовські, які приділяють значну увагу й методологічним проблемам. Найвідомішими теоретиками міжнародних відносин серед російських учених є А.Торкунов і П.Циганков. Не стоять осторонь даної проблематики й українські вчені такі, як С.Віднянський, Л.Зашкільняк, Б.Канцелярук, О.Майборода, Г.Перепелиця, В.Трощинський, С.Троян та ін.

У контексті даної проблеми важливе значення мають принципові зміни в методології української історичної науки. За останні десять–п'ятнадцять років суттєво змінилася сама ця наука. У переважній більшості сучасні дослідники, відмовившись від аксіом ортодоксального марксизму й одномірного класового підходу до вивчення історії, перейшли на позиції історичного плюралізму й аналізу минулого та сучасності на базі системного підходу. На сучасному етапі переважає тенденція до комплексного, всебічного вивчення історичних явищ і процесів, до спільного дослідження їх кількома науками, до комбінування (поєднання) їх пізнавальних можливостей. Тільки загальна методологія у поєднанні з міждисциплінарним підходом, який уможливило всебічне висвітлення проблеми й орієнтує дослідників на пошук істини шляхом моделювання в рамках міждисциплінарних досліджень, можуть надати науковій праці характеру завершеного комплексного дослідження.

Окрім того, в умовах трансформації суспільства перед ученими постало важливе завдання: з одного боку, змінити методологію історичної науки, а з іншого, – вплинути й змінити світоглядну позицію у своїх країнах так, щоб зацікавити населення його власною історією і певною мірою підготувати громадську думку до нових реалій суспільного життя. Ця проблема є актуальною на всьому постсоціалістичному просторі. Із цього приводу американський історик, професор польського походження П.Вандич на XVI Міжнародному з'їзді істориків (м. Вроцлав, 1999 р.) висловив стурбованість про «мінімальну зацікавленість населення проблемами своєї історії» і звернув увагу на те, що одним із головних завдань науковців на даному етапі розвитку є «інформування громадськості про основні проблеми суспільного розвитку»¹. Це надзвичайно актуально для наукової еліти України, яка, попри всі труднощі й проблеми, повинна полати старі стереотипи і сформувані політичну свідомість і культуру українського громадянина.

Розпад Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин, а також заснованого на її основі світопорядку, поставив багато складних завдань перед ученими, експертами і державними діячами. Під сумнівом виявилися попередні завоювання теоретичної думки. Надзвичайно високий динамізм розвитку та реструктуризація всієї системи міжнародних відносин зумовили необхідність переосмислення традиційних і розробки нових підходів до вивчення міжнародних відносин. Виникла необхідність переосмислення основних категорій науки. Це стосується насамперед такого базового поняття, як «міжнародні відносини». Адаже від змісту, який у нього вкладається, залежать не тільки науки, що вивчають ці відносини, а й міжнародна діяльність політиків. З іншого боку, таке переосмислення вимагає визнання зміни ролі держав у сучасному світі та впливу на ці відносини інших нетрадиційних акторів (держав, народів, суспільних і громадських рухів, організацій тощо). Тому важливою темою наукової дискусії протягом останнього десятиліття є переоцінка соціалістичного минулого та спроба використати нові методологічні підходи до аналізу міжнародних процесів.

Сучасні українські й зарубіжні вчені-історики не стоять осторонь такої дискусії. Історична наука комплексно підходить до вивчення міжнародних відносин із позицій їх практичної організації, якомога оптимальнішого використання існуючих можливостей і наявних засобів. Методологічну базу сучасної історичної науки становлять як загальнонаукові підходи, принципи та положення науки методології, так і широкий спектр методів, які перейшли з інших наук, у тому числі і з філософії, теорії міжнародних відносин, політології та соціології.

У сучасному науковому розумінні методологія – це сукупність підходів, способів, методів, прийомів і процедур, що застосовуються в процесі наукового пізнання, це галузь теоретичних знань та уявлень про сутність і форми, закони, порядок та умови їх застосування. Вона формується як на підставі загальних принципів пізнання, так і під впливом особливостей предмета дослідження конкретної науки.

Причина звернення історичної науки до методології в тому, щоб дотримуватися досить строгих правил і прийомів: по-перше, дослідження явищ і процесів; по-друге, роздумів над підсумками досліджень і виведення на їх підставі певних умовиводів; по-третє, перегляду раніше сформульованих положень і висновків, чи то в бік відмови від них, часткового корегування, або подальшого розвитку. Тільки наявність таких правил та їх суворе дотримання дають змогу порівняти, перевірити результати окремих досліджень, роздумів. Це, своєю чергою, відкриває можливості для формування історичної науки як системи вивіреного певним чином знання, здатного з високою надійністю забезпечити отримання конкретних передбачуваних результатів його застосування в аналогічних умовах. Наявність і використання таких правил дозволяє також визначити, причому досить достовірно, вірогідні погрішності спостереження, експерименту, вказуючи діапазон (допустимі межі) надійності отриманого знання.

Проблема методу в науці зводиться до вивчення способів і прийомів наукового пізнання реальності та специфіки їх практичного застосування. Метод (від грецького *methodos* – спосіб дослідження) є одним «із найважливіших питань будь-якої науки, оскільки в підсумку йдеться про те, як отримати нове знання, як застосувати його в практичній діяльності»². Разом із тим, це одна із найскладніших проблем, яка випереджає вивчення наукою свого об'єкта і є результатом такого вивчення. За допомогою методів нагромаджується і систематизується емпіричний матеріал, тобто дані конкретних історичних, соціологічних, економічних та інших досліджень. Сюди входять і аналіз статистичних даних, соціологічних опитувань населення, прямих спостережень, вивчення різноманітних документів тощо. В цілому методи дослідження пов'язані з метою, об'єктом і науковими завданнями, що постають перед дослідником. Саме специфічні риси об'єкта

дослідження визначають як сукупність методів, так і конкретну техніку їх застосування. Більше того, «дослідник зіштовхується з проблемою методу вже при аналізі літератури й необхідності її класифікації та оцінки»³.

Історія загалом та історія міжнародних відносин, зокрема, почала досліджуватися за допомогою загальноприйнятих у світовій науці методів дослідження глобальної системи взаємовідносин як цілісної системи, що динамічно розвивається. Процес дослідження міжнародних відносин відповідає загальній логіці наукового пізнання, хоч їхня специфіка зумовлює певні особливості у застосуванні підходів та окремих методів. Передусім це пов'язано з особливостями міжнародних відносин як специфічного суспільного явища, а також із неоднозначністю тлумачення явищ і процесів, що їх стосуються. Застосування синтезу історичних і логічних методів забезпечує конкретно-історичний характер дослідження в реальних часових і просторових межах. В історичній науці, як і в будь-яких інших науках, загальні методи пізнання селекціонують та адаптують до її об'єкта дослідження. Це зрозуміло, оскільки відомо, що більшість суспільних наук не мають власного методу. Вони тією чи іншою мірою адаптують стосовно свого об'єкта загальнонаукові методи та методи інших дисциплін. Цей процес полягає не тільки і не стільки у створенні принципово нових методів дослідження, скільки в селекції та адаптації чинних.

Дослідження міжнародних відносин відбувається як на концептуальному, так і на емпіричному рівнях. Звідси – одні методи застосовуються на теоретичному, а інші – на емпіричному рівнях. Методи, що застосовуються на теоретичному рівні дослідження, мають здебільшого узагальнено-логічний характер. Серед них особливо значення надають методам аналізу, синтезу та абстрагування. Водночас варто зазначити, що методи аналізу та синтезу виступають базовими для системного підходу.

Емпіричний рівень визначає параметри та дає загальну характеристику реальних міжнародних відносин, що є основою для виведення їх найважливіших закономірностей. На цьому рівні дослідження ґрунтується на описі та спостереженні і спрямоване на встановлення максимально об'єктивного знання про параметри досліджуваної реальності. Наголошуючи на значенні таких досліджень, Г.Моргентау писав, що теорія передусім «має базуватися не на апіорних та абстрактних твердженнях, а на емпіричних і прагматичних»⁴. В історичній науці принциповим є вивчення конкретних ситуацій, що розглядаються як певний умовно зафіксований фрагмент історичного процесу.

Виділяють три групи методів наукового пізнання на емпіричному рівні. Перша група: загальні методи дослідження, або «методи аналізу ситуації», як їх називає російський учений П.Циганков, об'єднують найпростіші прийоми та способи пізнання міжнародних відносин (спостереження, аналіз документів, порівняння), що застосовуються багатьма науковими дисциплінами. Немаловажно, що саме вивчення документів дає змогу побачити важливі сторони динаміки міжнародних відносин, допомагає виявити основні положення, норми й завдання, що постають не тільки перед дослідниками, а й перед міжнародними акторами. На сучасному етапі наукового пізнання альтернативними є електронні джерела інформації та геоінформаційні системи.

Друга група: експлікативні методи – група прийомів і способів дослідження, що мають аналітичний характер і відзначаються точністю й конкретністю. До них належать: контент-аналіз, івент-аналіз, когнітивне картування, метод індикаторів, статистичний метод.

Третя група: конструктивні методи – пов'язані з ідеалізованим відтворенням реальності, до яких відносяться: експеримент, моделювання, прогнозування, дельфійський метод, побудова сценаріїв і системний метод. Доречно зазначити, що системний метод не слід плутати із системним підходом, оскільки під-

хід є операційним твердженням про характер та зміст міжнародних відносин, а метод – його практичним застосуванням у реальному дослідженні. Широке використання системного методу у сучасних наукових дослідженнях пояснюється його загальноновизнаними перевагами, які пов'язані з можливістю розглядати об'єкт дослідження в єдності та цілісності. Системна теорія, що ґрунтується на застосуванні цього методу, використовує його як своєрідну програму досліджень міжнародних відносин. У межах системного методу Д.Зінґер запропонував схему дослідження, яка включає аналіз поведінки держав у міжнародному середовищі та вивчення міжнародної системи загалом. Відомий американський учений Дж.Розенау розробив дещо докладнішу схему, що поєднує шість рівнів аналізу міжнародної системи і політики: індивіди – «творці» політики та їхні характеристики; посади, які вони обіймають, та ролі, що вони виконують; структури уряду, в якому вони діють; суспільство, в якому вони живуть і яким управляють; системи відносин між національними урядами та іншими учасниками міжнародних відносин; світова система (тобто глобальна міжнародна система)⁵.

Окрім методів, методологія історичної науки будується на принципах, які вимагають неупередженості й достовірності при розкритті проблеми, що поставила перед дослідником і впливають із первинних уявлень про об'єкт дослідження. Розмаїтість міжнародних відносин в умовах геополітичних змін у світі на рубежі ХХ – ХХІ ст., надзвичайно насичену подіями, неможливо висвітлити, не використовуючи принцип структурування. Вивчення історичної реальності з погляду її виникнення, етапів і механізмів розвитку, становлення та формування сучасного і майбутнього станів забезпечує принцип історизму. Він дає можливість розглядати процеси дійсності в їхньому закономірному історичному розвитку, в тісному зв'язку з конкретно-історичними умовами їхнього існування. Принцип об'єктивності виражає необхідність неупередженого, об'єктивного, наукового підходу до дійсності, її пізнання і практичного перетворення. Означає вивчення об'єктивних закономірностей розвитку історичних процесів у сукупності фактів і подій – суперечливих, багатогранних, позитивних, негативних, типових, нетипових; забезпечує взаємозв'язок об'єктивного й суб'єктивного. Науковий об'єктивізм наполягає на тому, що міжнародні відносини мають реальний характер, а їх рушійні сили й закономірності незалежні від волі та бажань людини.

Водночас суб'єктивізм є сприйняттям міжнародних відносин як процесу та результату людської діяльності у міжнародному середовищі, що зводить дослідження до особливостей і закономірностей людської натури, яка є у них визначальною. Із суб'єктивізму логічно випливає антропоморфізм, який полягає у перенесенні на міжнародні відносини особливостей характеру людини та їх дослідження як макроявища взагалі. Нормативізм полягає у твердженні про закономірну еталонну поведінку суб'єктів (зокрема, це стосується мотивів, цілей та інтересів), яка дає змогу розглядати їхні дії крізь її призму. Дані принципи є фундаментом багатьох наукових концепцій, що аналізуються нижче.

З науковими теоріями, методами та принципами тісно пов'язані конкретні підходи, що є не менш важливими у науковому пізнанні та концептуальному розумінні міжнародних відносин.

Найпоширенішим у сучасних науках, особливо суспільних, є системний підхід. Він є усталеним напрямом методології наукового пізнання, безпосередньо сприяє адекватній постановці проблем і логічно-послідовній стратегії їх розв'язання. Його поєднання з методами точних наук стає ще однією причиною його популярності серед учених і породжує надії щодо надання дослідженням у цій галузі належної строгості, теоретичної обґрунтованості та емпіричної верифікованості. При цьому, – зазначає російський учений М.Косолапов, – той факт, чи є конкретна сукупність підходів і способів організації даної діяльності

набором, комплексом, або системою слугує принципово важливою вказівкою на рівні спеціалізації та розвитку відповідних сфер, або виду діяльності: набір переважно свідчить про етап її становлення, система – про високий рівень розвитку⁶. Польський учений-міжнародник Й.Кукулка доводить, що системний підхід потрібний «...з огляду на взаємозалежність всіх суб'єктів міжнародних відносин і функціонування міжнародних систем»⁷.

М.Каплан вказує, що системний підхід привертав увагу багатьох учених, які опиралися на нього в розробці різних типологій міжнародних систем і прагнули на його основі розкрити загальний зміст історичних подій, щоб прогнозувати їх майбутній розвиток⁸. Такий комплексний підхід почав формуватися на початку 1970-х років, хоча існував він і до цього (Т.Гоббс, К.Маркс, С.Хоффман та ін.). Основоположником системної теорії вважається канадсько-американський учений австрійського походження Людвіг фон Берталанфі. А розвиток системний підхід отримав, насамперед, у працях американського соціолога Толкота Парсонса й американсько-канадського політолога Девіда Істона. Він базується на поглядах французького соціолога М.Мерля, який у праці «Соціологія міжнародних відносин» пропонував використовувати системну модель американського політолога Д.Істона для дослідження міжнародних відносин. Основні положення системної теорії були викладені в дослідженнях «Головна системна теорія» (Л. фон Берталанфі), «Соціальна система» (Т.Парсонс), «Політична система» і «Системний аналіз політичного життя» (Д.Істон).

Вихідним для системного підходу за Л. фон Берталанфі, є поняття «система», що являє собою «сукупність елементів, які перебувають у взаємодії один з одним»⁹. Більш поширене визначення дав американський учений Т.Парсонс: «Система – це поняття, яке розкриває взаємозалежність між складовими частинами, елементами та процесами таким способом, що може бути встановлена правильність у відносинах. І водночас воно вказує на взаємозалежність між таким комплексом і його оточенням». При цьому кожен з елементів є найпростішою складовою частиною системи й одночасно може виступати як «підсистема» зі своєю сукупністю елементів. На суб'єкти міжнародного життя постійно впливає оточення (мова йде про комплекс факторів – людських, матеріальних, технічних, демографічних, ідеологічних – тобто тих, які можуть впливати на міжнародну політику й визначати стосунки між суб'єктами міжнародного життя).

Приблизно такої думки дотримуються американські вчені реаліст М.Каплан, неореаліст К.Уолц та ін. Так, наприклад, М.Каплан переконаний, що «аналіз міжнародних систем передбачає вивчення обставин і умов, в яких кожна з них може існувати або трансформуватись у систему іншого типу. При цьому вченого цікавлять питання: чому та чи інша система розвивається, як вона функціонує, причини її руйнації. У зв'язку з цим М.Каплан виділяє п'ять груп змінних, які властиві кожній системі: основні правила системи; правила трансформації системи; правила класифікації акторів; їх можливості та інформації»¹⁰. Головними є перші три групи. «Основні правила» описують відносини між акторами, а їх поведінка залежить не стільки від індивідуальної волі й мети кожного, скільки від характеру системи, компонентом якої вони є. «Правила трансформації» показують закони зміни системи, при цьому кожна система має свої правила адаптації й трансформації. До «правил класифікації акторів» відносяться їх структурні характеристики, зокрема, існуюча між ними ієрархія, що має вплив на поведінку кожного актора. Такі події, як світова війна, або посилення тоталітарного блоку можуть призвести до трансформації системи»¹¹. Така трансформація розпочалася на рубежі 1980 – 1990-х років з розпадом біполярної системи міжнародних відносин і переходом сучасного світу в якісно нову фазу розвитку.

Важливою є точка зору французького вченого Ф.Брайларда, який зауважив, що «системний підхід потрібно відрізнити від його конкретного використання –

системної теорії та системного аналізу. Системна теорія виконує завдання побудови, опису та пояснення системи і її структурних елементів, взаємодії системи та середовища, а також внутрішньосистемних процесів, під впливом яких проходять зміни або розпад системи. Щодо системного аналізу, то він вирішує більш конкретні завдання, являючи собою сукупність практичних методик, прийомів, способів, процедур, завдяки яким у пізнання об'єкта (міжнародних відносин) вноситься певна систематизація або порядок»¹².

Отже, як бачимо, системний підхід полягає у сприйнятті міжнародних відносин як цілісної системи та у розумінні взаємозв'язаності й взаємообумовленості її структурних елементів. Він являє собою сукупність загальнонаукових методологічних принципів, які ґрунтуються на розгляді об'єктів як систем. Цими принципами є: необхідність виявлення залежності кожного елемента від його місця та функцій у системі; аналіз ступеня зумовленості поведінки системи особливостями її окремих елементів і властивостями її структури; необхідність дослідження механізму взаємодії системи та середовища; розуміння характеру ієрархічності даної системи тощо.

Таким чином, системний підхід передбачає виокремлення певної системної властивості, яка об'єднує елементи системи в єдине ціле, систему зв'язків, структуру, враховуючи при цьому зв'язки і відносини із середовищем.

Системний підхід є одним із найпоширеніших підходів у суспільних науках, але який часто застосовується в єдності з іншими підходами. Підійти до вивчення міжнародних відносин із сучасних наукових позицій дає змогу діалектичний підхід, що охоплює загальні особливості розвитку будь-яких явищ і сприяє об'єктивному вивченню рушійних сил міжнародних процесів. Діалектичний підхід полягає у сприйнятті міжнародних відносин як «динамічної системи, що перебуває в стані руху та розвитку, зумовленому її внутрішніми суперечностями, у постійній зміні форм і типів»¹³.

Ці підходи вважаємо найважливішими у сучасній науці, оскільки системний приводить до вивчення елементарної структури явища та його взаємозв'язків, а діалектичний дає змогу розглядати його еволюцію. В історичній науці системний і діалектичний підходи ще не стали визначальними, позаяк системна теорія модернізму та неореалізм, що загалом на них ґрунтуються, надто далекі від вичерпності та досконалості.

Дослідити міжнародні відносини як систему допоможуть дедуктивний та індуктивний підходи. Дедуктивний підхід – це спосіб дослідження, що полягає у припущенні про характер конкретних елементів міжнародної системи, відштовхуючись від знань про її загальні особливості; сходження у пізнанні від загального до одиничного. Тобто в процесі дослідження конкретизуються загальні знання про міжнародні відносини. Індуктивний підхід – це спосіб судження про загальні особливості явища, виходячи зі знання про його окремі елементи. Йдеться про узагальнення конкретних знань щодо первинних елементів міжнародної системи та зв'язків між ними. Ці два підходи доповнюють один одного.

Разом із тим, вичерпну відповідь на низку питань, які постають перед дослідником, можуть дати вироблені самою історичною наукою проблемно-хронологічний і конкретно-історичний підходи.

Зважаючи на вищенаведене, додамо, що прагнення зрозуміти реальність міжнародних відносин і логічно її пояснити завжди було рушійною силою наукових досліджень та ґрунтувалося на природній допитливості вчених. Головним практичним результатом досліджень у теорії міжнародних відносин є тлумачення явищ і процесів та прогностичні гіпотези, що випливають із них.

У сучасній історичній науці та науках про міжнародні відносини склалися два напрями у дослідженні й тлумаченні сутності міжнародних відносин. Американський учений Хедлі Булл вирізняє класичний і науковий напрями у дос-

лідженні міжнародних відносин. Класичний базується на філософії, історії, а також на праві. Його прихильники виводять свої загальні тези на основі недосконалих процесів перцепції чи інтуїції. Науковий напрям ґрунтується на логічних, математичних й емпіричних методах пізнання¹⁴.

Згідно з класичною теорією, сутністю міжнародних відносин є взаємодія держав, а головний засіб її здійснення – дипломатія. Для багатьох представників традиціоналістського напрямку (Г.Моргентау, К.Томсон, У.Фокс, А.Уолферс, Р.Арон, С.Хофман та ін.) царина міжнародних відносин є ареною вічного, неминучого суперництва їх учасників, яке зумовлене природною схильністю останніх до насильства та жагою влади. Тому найперше, до чого звертаються дослідники міжнародних відносин – це проблеми конфліктів, причини їх виникнення та шляхи розв'язання, проблеми війни і миру, розвиток співробітництва між країнами та народами. Схожі позиції тією чи іншою мірою характерні для всіх попередників і представників «класичної парадигми» від Фукідіда до Н.Макіавеллі й Т.Гоббса, від Н.Спайкмена до Г.Моргентау, від Дж.Кеннана до Г.Кісінджера.

У межах традиціоналістського напрямку значною мірою залишалися і вітчизняні рефлексії щодо міжнародної політики, які виходили з односторонніх ідеологічних засад, із бачення міжнародних відносин тільки як невпинної боротьби їх учасників. Такі погляди призводили до спрощеного тлумачення подій і процесів міжнародного життя. Прихильність конфронтаційній ідеології стала на заваді розвитку міжнародного співробітництва, розширення світових зв'язків.

Класична (традиціоналістська) школа поєднує в собі теорії ідеалізму та реалізму. Історія міжнародних відносин – це історія невпинної боротьби двох парадигм, двох систем поглядів щодо основ міжнародного порядку та засобів стабілізації міжнародних відносин. Одна парадигма – парадигма політичного ідеалізму, прихильники якої вважають, що стабільний міжнародний порядок може бути побудований і збережений лише з врахуванням універсальних моральних принципів та правових норм, що на них базуються. Теорія ідеалізму зазнала жорсткої кризи, яка виявилася у скепсисі до неї та трансформації позицій аналітиків до діаметрально протилежних оцінок міжнародних відносин. Такими є ідеї другої парадигми – політичного реалізму.

Основи другого підходу були закладені після Другої світової війни американським політиком Гансом Моргентау (головна праця «Політичні відносини між націями. Боротьба за владу») та французьким ученим Раймоном Ароном (фундаментальне дослідження «Мир і війна між націями»¹⁵ та ін.). Одним із найбільш привабливих положень теорії політичного реалізму стало положення про необхідність розглядати міжнародні відносини не з погляду будь-якого ідеалу, а з погляду міжнародної політики, яка перебуває в боротьбі за володіння й утримання влади. «Міжнародна політика, подібно до будь-якої іншої політики, є боротьба за владу; якою б не була кінцева мета міжнародної політики, її безпосередньою метою завжди є влада», – пише Г.Моргентау¹⁶.

Прихильники політичного реалізму надовго визначили шляхи розвитку науки про міжнародні відносини, виклали засадничі принципи політичного реалізму, суть яких зводиться до того, що міжнародна політика підпорядкована об'єктивним законам і є ареною гострого протиборства держав. В основі їх міжнародної діяльності знаходиться прагнення до збільшення своєї влади або сили та, відповідно, зменшення влади інших двома головними шляхами – воєнної стратегії і дипломатії. Результатом прагнення кожної з держав до максимального задоволення своїх національних інтересів є встановлення на світовій арені певної рівноваги або балансу сил, що вважається єдиним реальним способом забезпечення та збереження миру. Разом із тим, існує й інша точка зору щодо балансу сил.

Наприклад, сучасна концепція «гегемонії США» (один із провідних теоретиків цього напрямку Р.Каглер), що також ґрунтується на школі реалізму, але

орієнтується на моделі стабільності, яка заснована на гегемонії США. «Оптимальною основою безпечного світу, – стверджують «гегемоністи», – є не поліполярність, а однополярність, не баланс сил, а їх явний дисбаланс на користь держави-гегемона». «США, – пише Р.Каглер, – доведеться добиватися глобальної стабільності за рахунок політики, що насамперед виходить з односторонньої готовності використовувати силу для досягнення цієї мети. А вже потім вони будуть співробітничати з тими, хто поділяє цю мету, і жорстко поводить з тими, хто її не визнає»¹⁷.

Український історик С.Троян узагальнює, що політичний реалізм виходить із конфліктного розуміння всієї системи міжнародних відносин і силового розв'язання проблем¹⁸. Російський учений П.Циганков зазначає, що саме «політичний реалізм став основою таких широковідомих понять, як біполярна, мультиполярна, врівноважена та імперська міжнародні системи»¹⁹. Додамо, що при цьому доцільно враховувати норми міжнародного права й моралі, але в жодному разі не можна їх надмірно ідеалізувати та надто довірятися їм.

Із вищенаведеного стає зрозумілим, що успішна зовнішня політика та дії держави щодо інших держав повинні опиратися на достатній рівень сили і можливостей; мають бути спрямовані на підтримання вигідного для себе дисбалансу сил у найближчому оточенні; не допускати посилення й об'єднання своїх ворогів; жодна держава не повинна допомагати іншій, якщо це сприятиме значному зростанню могутності останньої; жодна держава не може вважати будь-який альянс, членом якого вона є, абсолютно надійною запорукою її безпеки, позаяк кожний із них є об'єднанням сильних і слабких, причому сильніші держави, на допомогу яких розраховують слабші, підпорядковують їх собі; виконання будь-яких угод, укладених державою, потрібно розглядати крізь призму їх відповідності ситуації.

Разом із тим, було б неправильно зводити дану теорію лише до загальних положень. По-перше, політичний реалізм не є монолітом, а його прихильники не демонструють повної єдності поглядів. Пожвавлена дискусія ведеться не тільки між політичним реалізмом та іншими напрямками, але і в межах самої «класичної парадигми» (на це вказують ідеалістичні теорії). По-друге, реалізм не отримав би такого поширення як в академічному, так і в політичному середовищі, якби він не прагнув осмислити під кутом зору наявних у ньому вихідних положень усі актуальні проблеми міжнародних відносин. І те, й інше можна прослідкувати на прикладі праці директора Вашингтонського центру досліджень зовнішньої політики Арнольда Уолферса «Суперечності та співробітництво. Ессе з міжнародної політики». Згідно з позиціями політичного реалізму, він вважав основним мотивом поведінки держав на міжнародній арені національні інтереси. У той же час зовнішня політика різних держав не є автоматичною реакцією на зовнішні виклики. По-перше, вона багато в чому залежить від психологічних особливостей політичних лідерів (про це зазначають прихильники біхевіористичного або модерністського підходу); по-друге, дедалі більшою мірою зовнішня політика визначається зростаючою взаємозалежністю держав, тому міжнародні відносини, які складаються з різноманіття зовнішніх політик різних держав, не тільки не виключають, але і передбачають міжнародне співробітництво, що розуміється як взаємодія між державами²⁰. Мабуть, не випадково проблема міжнародного співробітництва все частіше переміщується в центр уваги як академічних кіл, так і державних діячів, міжнародних організацій та інших структур і об'єднань, що є суб'єктами міжнародного життя.

Суспільні зміни сприяли тому, що у другій половині ХХ ст., поряд із класичним (традиціоналістським) підходом, формується науковий (за Х.Буллом) або модерністський (біхевіористичний), або «науковий» стиль сприйняття міжнародних відносин і політики. Модернізм, як новий науковий напрям, активно

почав розвиватися після Другої світової війни. Його представники виходять із того, що міжнародні відносини є не лише цариною міждержавних стосунків, а коло суб'єктів розширюється за рахунок різноманітних приватних ініціатив, неурядових громадських організацій тощо. Прихильники модерністського підходу (М.Каплан, Р.Роузкранс, Р.Снайдер, Х.Брук, Б.Сепін та ін.) намагалися сформулювати більш широкі та різнобічні уявлення про сутність міжнародних відносин. На їх погляд, сучасна суспільна наука має спиратися на точні, емпіричні дослідження, які давали б змогу формулювати однозначні висновки.

Модернізм об'єднав групу теорій, які намагалися на основі нової (частково математичної) методології створити абстрактно-логічні моделі, завдяки яким пояснення окремих явищ і процесів міжнародних відносин могло б бути зрозумілим і доказовим. Модерністи прагнули надати «більшій науковості» науці про міжнародні відносини, застосовуючи в аналізі міжнародних відносин і політики новітні методи й технології. До таких відносяться експлікативні методи, що мають аналітичний характер і відзначаються точністю та конкретністю (про них ішлося вище). Новітні математичні методи й методики містяться також у теорії ігор, систем, ймовірностей тощо. Отже, як бачимо, модернізму властива прагматична спрямованість. Полеміка між прихильниками модернізму і політичного реалізму стосувалася, головним чином, не природи й змісту, а методів дослідження міжнародних відносин.

Із критикою основних положень реалістичної парадигми виступають транснаціоналізм, неомарксизм та інші постмодерністські теорії.

Основні ідеї транснаціоналізму були викладені у праці американських учених Дж.Ная і Р.Кокейна «Транснаціональні відносини та світова політика». Вони стверджують, що політичний реалізм вичерпав себе, оскільки міжнародні відносини виходять далеко за рамки міждержавних взаємодій і на міжнародну арену виходять нові актори міжнародних відносин, якими є міжнародні організації та транснаціональні корпорації. Транснаціоналізм об'єднав у собі теорії інтеграції та взаємозалежності. Але разом з тим, не можна не помітити, що транснаціоналізм певною мірою «ідеалізував» зміни характеру міжнародних відносин.

Після Другої світової війни на перший план виходить також теза про реально існуючу залежність економічно слабких країн від індустріальних держав, що лежить в основі неомарксистської концепції міжнародних відносин. І.Валерстайн, С.Амін, Р.Кокс, Ф.Кардозо та інші уявляють світ у вигляді глобальної системи різноманітних економік, держав, суспільств, ідеологій і культур, а експлуататорами вважають країни, добробут яких базується на капіталістичній глобальній економіці, що є способом новітнього пригноблення народів²¹. У практичну площину було поставлено питання про створення нового світоустрою, що передбачає докорінні трансформації всього суспільства. Положення концепції неомарксизму знайшли своє втілення в сучасній теорії та практиці міжнародних відносин. Вони поповнили науку про міжнародні відносини, але аж ніяк не привели до синтезу її теорій. Про це свідчить те, що наприкінці 1970-х років після істотної теоретичної та методологічної кризи класичного реалізму, пов'язаної з гострою критикою його принципів і методів дослідження представниками теорії модернізму, розпочався його ренесанс, який виявився у відродженні інтересу до класичних праць реалістів і став провісником неореалізму.

Нове трактування основ реалістичної теорії полягало у спробі «вдосконалити та посилити класичний реалізм на основі розвитку дослідження міжнародної політики, що робить класичну теорію сучасною наукою, яка ґрунтується на порівняльному аналізі». Така необхідність продиктована змінами в міжнародному середовищі: такими, як зростання економічної, фінансової та інформаційної взаємозалежності держав, завершення «холодної війни», посилення інтеграційних і глобалізаційних процесів у світі.

Західні вчені К.Уолц, Р.Гіллпін, К.Кіндерман, Дж.Міршаймер та інші поставили собі за мету поєднати принципи класичного реалізму з теорією міжнародних систем. Міжнародна система є головною категорією неореалізму й розглядається як структура взаємовідносин між державами: конфлікт, кооперація (співпраця), норма, перевага, інтерес, сприйняття, реальність, рішення. Важливим елементом неореалізму є зазначений у його теоретичних концепціях тісний взаємозв'язок між політикою та економікою. Слід зауважити, що у сучасній науці неореалізм є найбільш цілісним науковим напрямом, що характеризується логічністю й послідовністю викладу основних положень. Неореалісти формулюють дві принципові для розуміння міжнародних відносин тези: у сучасному світі держави, використовуючи силу, ведуть боротьбу не за фізичне існування, а за підвищення рівня власного добробуту; держави незалежніші у своїй поведінці тоді, коли володіють більшим силовим потенціалом²².

Отже, найважливіша відмінність неореалізму від теорії класичного реалізму полягає в тому, що його прихильники вбачають джерела силових політичних держав світу не стільки у внутрішніх чинниках, які визначають їх поведінку, скільки у жорсткому впливі структурних особливостей глобальної міжнародної системи, що створюють для них можливості й обмеження.

У 1980-х роках розпочалися так звані «інтерпарадигмальні» дебати, що фактично були продовженням дискусії між ідеалістами й реалістами, і в яких основним опонентом неореалізму виступив неолібералізм. Гострота дискусії між неореалістами та неолібералістами подібна до тієї, яку свого часу провадили їх попередники, що не повинно наштовхувати на думку про діаметральну протилежність цих теорій.

Джерелами неолібералізму є не тільки ідеалізм Е.Канта, Г.Гроція чи класичні концепції ідеалістів 20–30-х років ХХ ст., його джерелами є також економічні теорії ХVIII – ХІХ ст. А.Сміта, Д.Рікардо, У.Петті, погляди представників сучасної філософії політики Ю.Габермаса, М.Бернарда, Р.Дарендорфа та ін. На відміну від неореалізму, неолібералізм не є єдиною теорією, а радше поєднанням низки теоретичних концепцій, які будуються на подібних принципах. У теорії неолібералізму можна виокремити дві головні інтерпретації: плюралізм і теорію світового суспільства. Плюраліст Дж.Розенау доводить тезу про неможливість війни між демократичними державами і наполягає, що діяльність держав у глобальній системі залежить від правових та інституційних норм²³. Загалом неоліберали вважають рушійною силою міжнародного співробітництва досягнення сторонами абсолютної вигоди від нього, незалежно від того, яка зі сторін отримує більше.

У кінцевому рахунку альтернативність неореалізму та неолібералізму досить умовна: в їх поглядах на міжнародну політику більше спільного, аніж відмінного, тому дискусія між ними торкається обмеженої сфери міжнародно-політичної науки. Незважаючи на те, що за двадцять років пошуків було сформульовано цілу низку досить оригінальних теоретичних концепцій, теорії модерністів переважно виявилися близькими за змістом і формою до теорій класичної школи. Це спричинило виникнення постмодерністських теорій, представники яких намагаються знайти альтернативні способи пояснення міжнародних відносин.

Отже, після Другої світової війни були сформовані два напрями до розуміння змісту і дослідження міжнародних відносин. Перший одержав назву «традиціоналістського» і найбільш повне втілення знайшов у працях американського політолога Ганса Дж. Моргентау (наприклад, «Політика націй»). Прихильники другого підходу – «модерністського» – намагалися сформулювати більш широкі та різнобічні уявлення про сутність міжнародних відносин. Але на практиці вони часто ігнорували загальні соціальні закономірності й обмежували дослі-

дження міжнародних відносин пошуками шляхів оперативного втручання у їх розвиток.

Непередбачуваність геополітичних змін та їх характеру наприкінці ХХ ст. привела до двох важливих висновків. Перший вказує на неможливість створення єдиної універсальної теорії міжнародних відносин, правильність положень якої могла б підтверджуватись, або ж, навпаки, заперечуватись самими подіями і фактами міжнародного життя. Погляди вчених, які дотримувалися цієї точки зору, свідчили про різноманіття міжнародних відносин, участь у них як традиційних, так і нетрадиційних акторів, що не давало можливості зробити загальні теоретичні висновки.

Однак, другий висновок пов'язаний саме з різноманітністю теорій. Він полягає в тому, що взаємна критика різних теоретичних традицій, парадигм, концепцій і теорій зовсім не призводить до їх руйнування. Навпаки, вона змушує вчених переглядати накопичений багаж знань, сприяє взаємному збагаченню їх поглядів і, таким чином, розвитку науки в пізнанні свого об'єкта, його природи та закономірностей. Це означає, що при вивченні будь-якої проблематики нам не уникнути розгляду протилежних теоретичних позицій.

Варто зазначити, що сьогодні досить впливовими парадигмами залишаються теорії класичної школи, теорії неореалізму й неолібералізму. В останні десятиліття виявляється тенденція до злиття цих теорій. Цілком імовірно, що у майбутньому вони можуть стати фундаментом нової теорії міжнародних відносин.

У цілому, підсумовуючи розгляд даної проблеми, можна зробити такі висновки:

1. Методологія міжнародних відносин полягає в обранні дослідником тих чи інших концептуальних напрямків дослідження, принципів і підходів, що відповідають його уявленням про об'єкт дослідження. Залежно від визначеної методики, дослідник добирає також і конкретні методи. Їх вибір визначається як загальною постановкою проблеми, так і характером наукових завдань, поставлених у дослідженні.

2. Багатоманітність існуючих сьогодні в міжнародно-політичній науці теорій і поглядів може бути зведена до таких найпоширеніших і найвідоміших парадигм: реалізму (включає в себе класичний реалізм і неореалізм), лібералізму (традиційний ідеалізм і неолібералізм), неомарксизму. Кожна з них виходить із свого розуміння міжнародних відносин.

3. Політичний ідеалізм і реалізм – це традиційний підхід, який сформувався у 1920 – 1960-х роках і поєднав у собі найкращі теоретичні концепції, зроблені суспільною наукою впродовж історії людства. Теорії класичної школи базувалися на врахуванні історичного досвіду, визначенні певного ідеалу та логічності аргументації.

4. У 1970-х роках класичні теорії зазнали гострої критики, було започатковано так звану «біхевіористичну революцію», що мала на меті докорінний перегляд фундаментальних основ. Модернізм об'єднав групу теорій, зокрема, неореалізм і неолібералізм, які намагалися на основі нової методології пояснити окремі явища та процеси в міжнародних відносинах.

5. За змістом теорії модернізму були досить близькими до класичних теорій, що призвело до появи нових постмодерністських теорій, представники яких намагаються знайти альтернативні способи тлумачення міжнародних відносин. Але все частіше мова йде про формування нової теорії – раціоналізму, яка ґрунтується на концепціях класичної школи й намагається поєднати досягнення інших теорій. Це пов'язано з геополітичними змінами у міжнародному середовищі. А тому, аналізуючи поведінку держав у глобалізованому світі, слід враховувати їх національні інтереси, структурну силу, яка, власне, забезпечує ці інтереси й виступає

гарантом безпеки держави, геополітичне становище, конфігурацію розстановки політичних акторів, причини, форми, шляхи та наслідки співробітництва.

6. Важливою закономірністю міжнародних відносин, на що слід зважати як дослідникам, так і політикам – є їх постійна еволюція та динаміка. А тому дослідження складної системи міжнародних відносин ґрунтується на використанні накопичених у цій галузі теоретичних знань і, зрозуміло, їх розвитку, що можливий через взаємозв'язок методології міжнародних відносин з підходами і методами історичної, політичної та інших суспільних наук. Адже саме історія разом з іншими суспільними науками стали фундаментом науки про міжнародні відносини. А теорія міжнародних відносин розробила теоретико-концептуальні основи й методи дослідження, що досить успішно можуть бути використані історією, яка на сучасному етапі трансформується з описової науки в аналітичну.

7. У 1990-і роки модерністські методологічні настанови «прориваються» і на терени вітчизняної історичної та політичної науки і практики. Значною мірою цьому сприяла інтенсивна деідеологізація, декомунізація, демократизація суспільного життя в Україні. Це цілком зрозуміло, адже демократичне суспільство потребує інших підходів: мислити, висловлюватися й діяти людина має вільно, спираючись на власний розум, досвід попередніх генерацій і почуття, що продиктовані їй власною совістю.

¹ Zainteresowanie Polacow w Stanach Zjhdnoczonych // Gazeta wyborcza. – 21. 09. 1999. – S. 7.

² Цыганков П.А. Теория международных отношений: Учебное пособие. – М., 2002. – С. 47.

³ Там само.

⁴ Моргентау Г. Международные отношения и мировая политика. – http://shmyak.nightmail.ru/hans_morgentau.doc

⁵ Rosenau J. International Politics and Foreign Policy. – N.Y., 1969.

⁶ Косолапов Н. Международные отношения: эпистемология и методы исследования (Введение в теорию) // МЭиМО. – 1998. – № 3. – С. 70.

⁷ Kukulka J. Teoria stosunkow miedzynarodowych. – Warszawa, 2003. – S. 154.

⁸ Мортон Каплан: вклад в системное исследование международных отношений // Теория международных отношений: Хрестоматия / Сост., научн. ред. и коммент. П.А.Цыганкова. – М., 2002. – С. 214.

⁹ Ludwig von Bertalanffy. General System Theory. – 1968. – <http://www.panarchy.org/vonbertalanffy/systems.1968.html>.

¹⁰ Мортон Каплан: вклад в системное исследование международных отношений. – С. 214–215.

¹¹ Morton Kaplan's. Rules of the Balance of Power. – <http://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/pol116/balance.htm>

¹² Цыганков П.А. Указ. соч. – С. 60.

¹³ Мальський М.З., Мацяк М.М. Теорія міжнародних відносин: Підручник. 2-е вид., перероблене і доповнене. – К., 2003. – С. 55 – 56.

¹⁴ Stosunki miedzynarodowe. Praca zbiorowa pod redakcja prof. dr. hab. Włodzimerza Malendowskiego i prof. dr. hab. Czeszawa Mojsiewiczza. – Wrosczaw, 2004. – S. 20.

¹⁵ Арон Р. Мир і війна між націями. – К., 2000. – 688 с.

¹⁶ Моргентау Г. Международные отношения и мировая политика. – http://shmyak.nightmail.ru/hans_morgentau.doc

¹⁷ Современные международные отношения / Под ред. А.В.Торкунова. – М., 2001. – С. 285.

¹⁸ Троян С.С. Вступ до теорії міжнародних відносин. – К., 2000. – 227 с.

¹⁹ Morton Kaplan's. Rules of the Balance of Power. – <http://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/pol116/balance.htm>

²⁰ Цыганков П.А. Международное сотрудничество: позиции политического реализма // Теория международных отношений: Хрестоматия. – М., 2002. – С. 335–336.

²¹ Wallerstein I. The Modern World System. – N.Y., 1974. – <http://www.fordham.edu/halsall/mod/wallerstein.html>; Валерстайн І. Багатоликий евро-

поцентризм // Незалежний культурологічний часопис І / № 39 / 2005 р. – <http://www.ji.lviv.ua/n39texts/wallerstein1.htm>

²² Уолц Кеннет. Человек, государство и война: теоретический анализ // Теория международных отношений: Хрестоматия. – М., 2002. – С. 93 – 110.

²³ Rosenau J. International Politics and Foreign Policy. – N.Y., 1969.

New methodological approaches and basic modern theories and conceptual principles of international relations are analyzed in the article. The attempt to synthesize the methodology of historical science with approaches and methods of the theory of international relations, political and other social sciences.
